

(Ne)občutenje mesta: spremembe skopskega vsakdanjika pod vplivom projekta Skopje 2014

MANCA FILAK

Prvo jesensko občutenje ob prihodu v Skopje je bil omamen vonj po pečenih paprikah, ki je prihajal iz tesno zaparkiranih mestnih ulic naselja (mak. *maala*) *Kisela Voda*.¹ Iz manjših dvorišč stanovanjskih blokov je prihajal vonj po pripravljanju ajvarja, ki je vsakokratna jesenska poslastica za čute.² Prva dva meseca, ki sem ju preživela v naselju *Kisela Voda*, sta pustila svojevrsten vtis mesta – velike socialne neenakosti, gost in umazan zrak, romsko naselje sredi smetišča v neposredni bližini

-
- 1** Na študijski izmenjavi na Inštitutu za etnologijo in antropologijo Univerze Sv. Cirila in Metoda Skopje sem bila med septembrom 2013 in julijem 2014. V tem času sem opravljala terensko delo za magistrsko nalogo *Skopje 2014: vpliv mestne prenovne na identiteto mesta, socialni spomin in nacionalno zavest prebivalcev* (Filak 2016; glej tudi Filak 2018).
 - 2** Ajvar se je pripravljala kljub prepovedi priprave na javnih površinah iz leta 2008, ki je bila posledica domnevno »motečih« faktorjev: sečnje dreves za potrebe kuhanja, smradu, dima in nevarnosti ognja (Monova 2015: 91).

(Ne)občutenje mesta:
spremembe skopskega
vsakdanjika pod vplivom
projekta Skopje 2014

železniške postaje. Skopje je bilo zame mesto več obrazov: od sivine, smradu in smeti do popolnega nasprotja v centru mesta – široke, svetle, bogate ploščadi Makedonija. Občutje mesta je bilo velikokrat odvisno od tega, s katerim prevoznim sredstvom sem se vozila po njem. S kolesom sem se borila za življenje in prostor za vožnjo med parkiranimi avtomobili na pločniku. Na avtobusu sem se borila z gnečo, v avtomobilu s prehitrimi vozniki, peš s slabim zrakom. Občutenje Skopja se je z letnimi časi spreminjalo. Zima jo je zagodla z oblaki gostega smoga, ki me je silil ostati doma ali bežati iz mesta, pomlad me je prignala v varno zatočišče mestnega parka z osvežujočim dehtenjem dreves.

V terenski kontekst vedno prinesemo osebne in raziskovalne poglede, nabor citatov in referenc, ki so neločljiv del naše raziskovalne izkušnje (Amit 1999: 9; Pina-Cabral 1992: 5). Novonastalo antropološko znanje in razumevanje, ki nastane na podlagi te izkušnje, vidim kot preplet lastne utelešenosti na terenu, potopljenosti v terenski kontekst (čutnega dojemanja prostora), določenih predhodnih predvidevanj in akademskega mišljenja (disciplinarnih izkušenj), ki polnijo luknje v našem znanju ter ustvarjajo relacijsko znanje, ki temelji na dialogu in intersubjektivnosti (Hastrup 2004: 456, 468; Viegas 2009: 155; O'Reilly 2012: 11; O'Reilly 2016; Cerwonka in Malkki 2007: 28; Pink 2009: 30, 40; Halstead 2008: 17). Preplet naštetih elementov omogoča posamezniku, da tudi sam postane etnografski vir, ki se ustvarja v pogovoru in interakciji z drugimi (Collins 2013: 242; Pina-Cabral 1992: 11–12; Amit 1999: 9). Preplet lastne terenske perspektive in perspektive sogovornikov jemljem kot izhodišče za razumevanje etnografskega dela in raziskovalnega vprašanja, tj. vpliva projekta Skopje 2014 na spremembe skopskega vsakdanjika.

PROJEKT SKOPJE 2014: ARHITEKTURNA IN POLITIČNA PRENOVA MESTA

Projekt Skopje 2014 (od tu naprej SK14) je bil oznanjen 4. februarja 2010 brez predhodnih javnih razpisov, v času predsedniških volitev, na katerih je zmagala desno usmerjena stranka VMRO-DPMNE (Çavolli 2012: 24, 54; Kubiena 2012: 93; Risteski 2013: 4; Graan 2013: 161). Projekt je bil predstavljen v obliki šestminutnega animiranega videa, v katerem je lahko gledalec ob spremljavi priredbe skladbe *Hero's Farewell* (avtorja Dana Grahama) opazoval namišljeno mesto,

vizijo Skopja v letu 2014 (glej MTCS 2014). Obsežen projekt³ je zajel številne bronaste in marmorne spomenike pomembnih osebnosti,⁴ nove stavbe v baročnem in neoklasicističnem slogu, rekonstrukcije,⁵ menjave fasad (iz modernizma v baročni/klasični stil) itd. (Čausidis 2013: 61; Graan 2012: 161; Mattioli 2014: 5; Čavolli 2012: 24; glej Prizma 2015; Filak 2016; slika 1).

Začetek projekta SK14 sem obravnavala v kontekstu t. i. makedonskega nacionalnega vprašanja, ki se je v preteklih letih odražalo v legitimiranju uporabe ustavnega imena »Makedonija«, ki je državi do nedavnega onemogočal vstop v organizacije, kot sta NATO in EU.⁶ Politični pritiski s strani Grčije (torej zanikanje uporabe ustavnega imena) in nerešena nacionalna vprašanja znotraj države (npr. z albansko manjšino), so se s prihodom vlade VMRO-DPMNE premierja Nikole Gruevskega leta 2008 odražali v projektu SK14 in vzporednih političnih krizah, ki smo jih lahko spremljali vsaj zadnjih deset let. Skopje je po mnenju številnih kritikov s projektom SK14 postalo tržna znamka, simbol makedonske nacionalne identitete in procesa evropeizacije oz. približevanja Evropi, ki kot taka predstavlja celotno državo kot pomembno investicijsko priložnost (t. i. proces *nation branding*), s tem pa turizem in potrošnjo kot osnovni način utemeljevanja te »nove« makedonske identitete, enakovredne drugim evropskim identitetam (Graan 2012; Graan in Takovski 2017: 72; Mattioli *v tisku*: 2).

Projekt SK14 je s svojimi političnimi, nacionalnimi in verskimi simboli, ki so označili javni prostor, vplival tako na vsakdanjik ljudi v mestu kot tudi na njihovo identifikacijo s krajem bivanja. Pri delu

-
- 3 V času mojega terenskega raziskovanja (do leta 2016) je bilo v strogem mestnem središču zgrajenih približno 136 novih objektov (zgradb, spomenikov, skulptur itd.), sodelovalo je vsaj 143 avtorjev, 133 podjetij, 32 investorjev, porabljenih pa je bilo več kot 640 milijonov evrov sredstev (za podroben seznam vseh novosti v nastajanju glej Prizma 2015; Filak 2016). Seznam ni popoln, saj so informacije o vseh objektih težko dostopne. Predvsem so se gradnja, financiranje in izvedba med samim projektom spreminjali, nekateri objekti pa niso bili dokončani.
 - 4 Pomembnejši spomeniki v središču so poleg spomenika Aleksandru Velikemu (Vojščak na konju) še spomenik bolgarskemu carju Samuelu, bizantinskemu cesarju Justinijanu I. ter revolucionarjem s konca 19. in začetka 20. stoletja (Dimitrija Čupovski, Dimitar Popgeorgiev, Dame Gruev, Goce Delčev, Nikola Karev), ki so bili med ustanovitelji organizacije VMRO in so sodelovali v ilindenski vstaji leta 1903 (Danforth 1995: 51; Risteski 2013: 6). Najdemo tudi spomenik Metodiju Andonov-Čenti, prvemu predsedniku ASNOM-a, ter Gemidžijam, skupini anarhistov, ki so na začetku 20. stoletja organizirali številne napade v Solunu in Istanbulu (Risteski 2013: 7–8).
 - 5 Gre za rekonstrukcije Narodnega teatra iz leta 1921 in Oficirskega doma iz leta 1929, ki sta bila zgrajena v času Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS).
 - 6 Do t. i. prespanskega sporazuma leta 2018 je bila Makedonija uradno poimenovana *FYROM – Former Yugoslav Republic of Macedonia* (slov. Nekdanja jugoslovanska republika Makedonija). Po sporazumu je njeno ustavno ime postalo Republika Severna Makedonija.

(Ne)občutenje mesta:
spremembe skopskega
vsakdanjika pod vplivom
projekta Skopje 2014

(predvsem mlajšega) prebivalstva je bila zato po projektu SK14 opazna izrazita nostalgija po modernizmu, ki je kot usedlina socialističnega projekta mestne preнове popotresnega Skopja v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja vladal mestnemu pejzažu vse do leta 2010 (glej Filak 2018).⁷ Modernistični projekt je zaradi nedokončanosti začrtal osnove etnično razdeljenega mesta po črti, ki jo zaznamuje reka Vardar; projekt SK14 je to vrzel poglobil. Številni prebivalci mesta arhitekturnih sprememb niso sprejeli, na kar so v preteklih letih nakazale različne civilne iniciative, kot so študentska iniciativa *Prva Arbi Brigada* (Prva arhitekturna brigada – PAB), nevladna organizacija *Plošad Sloboda* (Ploščad svoboda) in t. i. *šarena* revolucija (pisana revolucija; glej Filak 2016).⁸ Zaradi naštetih političnih, arhitekturnih in socialnih sprememb se je še dodatno utrdila razdelitev prebivalstva v Makedoniji na številnih nivojih – na eni strani glede na etnično in religiozno pripadnost (verski simboli na določenih delih mesta), po drugi v luči socialnoekonomskih pogojev (neurejeni deli mesta, kjer živi predvsem revnejše prebivalstvo) in v luči politične opredelitve (glede na stranko VMRO-DPMNE ali SDMS), ki je v veliki meri vplivala na (ne)odobranje projekta.

Kljub pomenu, ki ga imajo politični simboli za vsakdanjik in identifikacijo z določenim prostorom (Rihtman-Auguštin 2000: 12; Bakalčev 2010), so bili pri mojem opazovanju in razumevanju teh identifikacij pomembni predvsem pomeni, ki nastajajo iz osebnih izkušenj in pričakovanj posameznikov pa tudi iz skupne izkušnje, značilne za življenje v določenem urbanem okolju (glej Gulin-Zrnić 2006: 166; Jerman 2012). Prostor namreč nastaja in se udejanja skozi naše delovanje v družbi. Rajko Muršič je ta proces povzel s terminom prostorjenje (dejavnosti, prakse, tvornosti in izkustva), ki ni enak samemu prostoru in njegovim konkretizacijam, kot so (po)krajina, območje, teritorij, kraj in mesto (Muršič 2006: 51–53).

7 Po junijskem potresu leta 1963 so mestno obnovo načrtovali in izvajali s pomočjo jugoslovanskih in mednarodnih razpisov (Čausidis 2013: 18; Lechler 2010: 41). Za načrt japonskega arhitekta Kenza Tange, ki je leta 1965 zmagal na vseh mednarodnih razpisih, je bil značilen strukturalizem, herojska arhitektura, pogled v prihodnost in brutalizem (Mattioli 2014: 7–8; Čausidis 2013; Calovski 2011). Modernizem, ki ga lahko še danes opazujemo v stavbah, kot so mestni trgovski center GTC, Univerza Sv. Cirila in Metoda Skopje, poslopja pošte, železniške postaje itd., je vsaj do projekta SK14 v očeh prebivalcev Skopja po večini veljal za slabega, sivga in neprijetnega, danes pa veliko predvsem mlajših prebivalcev v tem arhitekturnem stilu vidi posebno lepoto.

8 Študentska iniciativa *Prva Arbi Brigada* je kot prva začela proteste proti projektu SK14. Kasneje se je oblikovala NVO *Plošad Sloboda*, vodilna organizacija za boj proti projektu s protesti, objavljanjem kritičnih tekstov in aktivističnega pevskega zbora *Raspeani Skopjani* (Čavolli 2012: 27; Calovski 2011). Šarena revolucija pa se je začela z obarvanjem vode v fontani Aleksandra Velikega v rdeče in nadaljevala z barvanjem objektov, kot so prostori vlade, Porta Makedonija ter drugih spomenikov in fasad po centru (Telma 2016; Libertas 2016).

Lastno teoretsko pozicijo etnografskega raziskovanja Skopja bi danes umestila v sklop nekoliko starejših teorij občutenja kraja (angl. *sense of place*),⁹ v nasprotju z novejšimi, senzoričnimi teorijami oz. čutno antropologijo, ki poudarja čutno zaznavanje kraja (angl. *sensing the place*) kot neposredno, telesno, hipno izkušnjo posameznika. Občutenje kraja, torej Skopja, sem namreč doživljala kot oseben in emocionalen odnos (Gregory idr. 2009), ki je tudi neke vrste zlitina spominov, kolektivnih zgodb, dogajanja, specifične kompozicije mesta, njegove dinamike ipd.; ki ga ne moremo enačiti s čutnim zaznavanjem kraja (raziskovanjem o čutih in skozi njih). Ob raziskovanju skopskega vsakdanjika sem bila v stiku tudi z dvema komplementarnima perspektivama, in sicer z družbeno proizvodnjo prostora (številni dejavniki, ki vplivajo na materialno oblikovanje prostora) in družbeno konstrukcijo prostora (fenomenološko in subjektivno izkustvo prostora; Lefebvre 2013 po Gulin Zrnić 2011: 30). Ti dve perspektivi, ki umeščata družbene prakse in človeške izkušnje v prostor, sta mi predstavljali teoretsko in analitično osnovo razumevanja procesa prostorjenja v kulturno-antropološkem raziskovanju.

Slika 1: Kolaž nekaterih novosti projekta SK14 v strogem centru mesta, ki prikazujejo njegove politične in verske simbole (Manca Filak, Skopje, 2014)

9 V zgodnjih teorijah (predvsem kulturne geografije) se je termin občutenje kraja povezoval predvsem s pozitivnimi kvalitetami, kot so afiniteta, občutek pripadnosti, čustvena in subjektivna navezanost na neki kraj (Gregory idr. 2009; Cresswell 2004: 7). Pri tem so bili ključni termini identiteta, dediščina, avtentičnost. Od osemdesetih let prejšnjega stoletja so se pojavili kritični pogledi na koncept občutenja prostora, ki so bili povezani s (postmoderno) kritiko politične represije, idejo spola ali spolne neenako(pravno)sti in nadzora ter so se oddaljevali od romantičnega pogleda na kraj (Gregory idr. 2009; Basso in Feld 1996: 3; Cresswell 2004: 25–26).

Podobno kot je Paolo Favero prve mesece terenskega dela v Indiji preživel brez določenega cilja, raziskovalnega vprašanja, precej naključno in prepuščeno samemu ritmu življenja ljudi, sem tudi sama Skopje prve mesece dojemala precej »igrivo« (2013: 75). Kot *flâneur*, »postopač«, je Favero pohajkoval po ulicah, izgubljač se v estetski kontemplaciji okolice. A ravno odsotnost vnaprej določenega raziskovalnega vprašanja mu je omogočila, da je iz terenskega konteksta vzniknilo tisto, kar je bilo ljudem zares pomembno. Tudi sama sem se prve mesece svojega raziskovanja stapljala z ritmom mesta in ga spoznala po svoje. Prvi stiki s Skopjem so, ko še nisem imela široke socialne mreže, oblikovali osnovo za moje poznejše razumevanje projekta SK14 ter identifikacije ljudi s projektom in mestom. V tistem obdobju sem se velikokrat izgubljala v mestu. Kasnejši sprehodi s prebivalci Skopja, prijatelji, znanci in sogovorniki, so mi dali nov vpogled v predhodno razumevanje mesta. Tako je bilo etnografsko raziskovanje način ustvarjanja vselej nastajajočega znanja v sodelovanju z drugimi, v gibanju z njimi skozi skupne prostore in opravljanju različnih, spremljajočih dejavnosti (Pink 2011: 269, 272; glej tudi Pink 2009; Bajič in Abram 2019). Kljub številnim sprehodom in hoji skozi mesto s sogovorniki asociacij, ki so iz hoje izhajale med samim terenskim delom, nisem zavestno povezovala s sodobnejšimi teorijami senzoričnosti in metodološkimi pristopi, kot so čutnobiografski sprehodi (Bajič in Abram 2019), hoja z videom (Pink 2009), multimodalnost (Collins idr. 2017; Pink 2011; glej tudi Laplantine 2015). Poudarek na hoji ter čutni zaznavi mesta (in njenem povezovanju) bi lahko med raziskovanjem sprožil drugačne asociacije, relacije in pomene. Vsako raziskovalno vprašanje namreč po svoje definira in pogojuje način pisanja in reprezentacije. Pogovor (in ne npr. snemanje s kamero) je bil tako »zrak, ki sem ga dihala med terenskim delom« (Collins 2013: 231). V prihodnje bi pri raziskovanju mest zagovarjala poudarek na raziskovanju čutnih vidikov prostora s pomočjo snemanja s kamero, kar pogosto počnem v svojem siceršnjem raziskovanju (glej Filak 2019a; Filak 2019b), s čimer bi lahko potencialno razširila raziskavo tudi skozi druge metodološke pristope.

Terensko delo zahteva tako določeno fizično pripravljeno kot tudi prilagoditev lastnih etičnih odločitev (Cerwonka in Malkki 2007: 153), zato so izrednega pomena obdobja, ko se od njega oddaljimo.¹⁰

10 Ta prisotnost, biti-v-svetu (angl. *being-in-the-world*; nem. *In-der-Welt-sein*) vsebuje občutek poistovetenja z ljudmi in distanciranja od njih – v plesu bližine in distance se

Na ta način sem (ne)samoumevnost bivanja v Skopju lahko občutila šele po prehajanjih med Makedonijo in Slovenijo, ko se mi je Skopje kazalo kot bolj umazano, onesnaženo,¹¹ turobnejše (predvsem v zimskih mesecih) in arhitekturno nenavadnejše kot pa med samim bivanjem. Obenem sem imela ob vsaki ponovni vrnitvi v Skopje določen subtilen občutek, kot da sem se vrnila domov. Ker sem poznala vonj mesta in tržnic; ker se nisem mogla izgubiti; ker sem vedela, kako neprijetno distopična je skopska ploščad; ker mi je bil všeč stari, modernistični mestni trgovski center GTC; ker sem vedela, kje na tržnici na stari čaršiji se kupi katera vrsta hrane; ker mi je bil znan okus *zdenka maslinki*, ki jo dobiš samo ob nepredvidljivih nočnih urah, ko nočni vrvež počasi pojenja; ker sem se premikala po poteh, ki so bile podobne tistim, ki jih kot svoje razumejo tudi prebivalci Skopja. Ker sem živela nekaj, čemur bi Tim Ingold rekel direktna percepcija okolja, oblika vključevanja v svet, oblika pridobivanja direktnega znanja o okolju skozi stik z njim (1992: 40–41).

Med raziskovanjem pogosto nismo pozorni na številne čutne izkušnje, ki so nepogrešljiv del našega raziskovanja. Podoba mesta, zvoki ulic in trgov, arome, okusi se v danem trenutku spretno izognemo zavesti, a nas preganjajo, ko se vrnemo domov ali ko se po daljšem času ponovno vrnemo. V času življenja v Skopju so poznavanje majhnih ulic, lokalov s specifično hrano, ki so za prebivalce in prebivalke izrednega pomena za orientacijo, prehajanje skozi tržnice in druge oblike gibanja po mestu oblikovali moj občutek kraja. Drugače rečeno, bili so »nezaznane zaznave«, ki so postale del mojih spominov – če že ne terenskih zapiskov.

KRAJI DRUŽENJA IN SPREMEMBE V PROSTORJENJU: OBČUTENJE PREBIVALCEV

Značilnost sodobnega skopskega načina življenja je *šetanje*, sprehajanje po območju nekdanjega *korza*, ki ga sestavlja relacija ulica Makedonija–Kameni most–ploščad–čaršija (slika 2).¹² Andrew Graan vidi sprehod kot institucijo mestnega življenja, tako v Skopju kot tudi v drugih mediteranskih in balkanskih mestih, kjer najdemo *korzo*, glavno

torej zavedamo intersubjektivne relacije do drugih (Jackson 2012: 18; glej tudi Crawford in Turton 1992).

11 Onesnaženost zraka v Skopju naj bi v zadnjih letih za 20-krat preseгла standarde določene v EU (glej Jovanovski 2018).

12 Na neki način lahko hojo vidimo tudi kot posledico rastoče nezaposlenosti in z njo povezanega brezdelja, ki je zadelo v srce urbane socialnosti Skopja (Graan 2012: 179).

sprehajalno promenado za dopoldneve, popoldneve, konce tednov, predvsem pa za druženje, povezovanje in govorice (Graan 2012: 177).¹³ V Skopju sta poleg relacije ulica Makedonija–čaršija (čez Kameni most) pomembni sprehajališči pot *Kei* ob reki Vardar in mestni park, ki pa sta bila zaradi projekta SK14 precej spremenjena. Veliko sogovornikov je menilo, da se je v Skopju družabno ulično življenje močno spremenilo. Spremembe v druženju lahko pripišemo tudi številnim drugim, splošnejšim dejavnikom – tehnologiji, globalizaciji, potrošništvu, demografskim pritiskom¹⁴ ipd. Podobnih misli je bila tudi sogovornica, članica Avtonomnega kulturno-socialnega centra (AKSC):

Prej je živela ulična kultura, ki se s projektom in gradnjami izrazito manjša, ljudje so se umaknili v lokale, prej pa so se zbirali na ulici pred lokali. Sprašujem se, kje se bodo zdaj mladi razvijali, če ne na ulici? Zame je mesto mrtvo. Zaprla so se javna mesta, prej je bil [mestni] park, zdaj pa recimo več ne smeš piti alkohola na javnih mestih. Ni več javnih »agor«. Novim generacijam se je ogromno odvzelo in s tem se mladi oblikujejo. (sogovornica A, članica AKSC, 30 let)

Novosti in spremembe v Skopju s projektom SK14 so bile nenadne in hitre. Predvsem med mladimi je bilo veliko negotovosti in strahu ter razočaranja nad izgubo mesta, saj so čutili, da so bili njihovi otroški spomini na mesto na neki način zasenčeni z novimi zgradbami, spomeniki, skulpturami, cerkvami, mošejami, slavolokom zmage, panoramskim kolesom in podobnimi novostmi. Še vedno pa sta za samo vsakdanje življenje ljudi v mestu pomembni predvsem dve lokaciji, in sicer ploščad Makedonija na eni ter stara skopska čaršija na drugi strani reke Vardar.

Slika 2: Kolaž fotografij, ki ponazarjajo prostore korza. Od leve proti desni: ulica Makedonija, ploščad Makedonija, osmanski Kameni most, stara skopska čaršija (Manca Filak, Skopje, 2013)

13 Hkrati pa nekateri sprehajanje po mestu vidijo kot idealizirano in standardizirano idejo uporabe javnega prostora (in ne dejavno politično udejstvovanje) v svetu (Postiglione 2013: 119).

14 Število prebivalcev Skopja je v zadnjih desetih letih naraslo že skoraj na polovico celotnega prebivalstva v državi.

Dogajanje na osrednji mestni ploščadi Makedonija se spreminja skozi letne čase. Središče mesta se je predvsem za mlade iz ploščadi prestavilo v stari del mesta, čaršijo, četrt *Debar Maalo* in tudi naselje *Karpoš*, ki je prostor najpopularnejših lokalov, *kafan*, diskotek, tržnice, obratov s hitro hrano. Sama nisem s prijatelji nikoli posedala na ploščadi. V glavnem so po klopeh na njej posedali starejši, posamezniki in pari, vsak na svoji klopi (slika 3). Zdelo se mi je, da se tam ni sedelo z namenom druženja, ampak ko se je nekoga čakalo, razmišljalo, počivalo. Klopi so usmerjene v fontano Aleksandra Velikega, ki je bila takrat odprta samo poleti, ko je bilo njeno pršenje zaradi velike vročine še kar prijetno.¹⁵ Problem, ki ga je zaznati na ploščadi in v vsem mestu, je namreč pomanjkanje dreves in posledično sence, v kateri bi se lahko človek spočil od vročine. S toplejšim vremenom se je spomladi na ulicah in na ploščadi povečevalo število brezdomcev, velikokrat sem lahko videla romske otroke, kako se kopajo v manjših fontanah v mestnem parku ali v Vardarju pa tudi v fontani na ploščadi. Sogovorniki so med primerjanjem preteklega in sedanjega dogajanja na ploščadi omenili tudi zmanjšanje števila golobov. Ob postavitvi spomenikov SK14 so namreč namestili visokofrekvenčne zvočne naprave za odganjanje golobov (in tudi ljudi, kot se šaljivo številni turisti v Skopju). Ploščad se je spremenila – ni več zatočišče, kraj za preživljanje prostega časa, odraščanja in »prostorjenja«:

Že od rojstva živim v centru Skopja in spominim se, da je bila ploščad kraj, kamor me je peljal dedek, da bi on ta čas igral šah. Jaz sem največji del dneva preživel tam z njim, z upokojenci, pa je kdo drug od njih prav tako pripeljal svojega otroka in s tem je ploščad postajala mesto, kjer so se ljudje zbirali. Poleg teh, ki so igrali šah na eni strani, so se na drugi strani zbirali ljudje, ki so se zanimali za knjige, stare plošče ali so samo gledali, kaj se dogaja. Tretja transformacija ploščadi je njen komercialni vidik; včasih so obstajali kioski, trafike, kjer so prodajali časopise, hrano, gjevreke [kruh s sezamom], sendviče; vsak je lahko uporabil ploščad za prehrano, dandanes pa so tu najdražje restavracije in elitni lokali, zato ne more vsak sesti na to lokacijo. (sogovornik B, 26 let, novinar)

Starejši sogovorniki so se spominjali, da so v svoji mladosti na ploščadi potekali različni dogodki, srečanja, koncerti, tam so posedali in se družili. V bližini je bil velik park z drevesi, danes pa na

15 Poleg spomenika Aleksandru Velikemu se od leta 2015 na ploščadi razprostira še fontana Aleksandra Velikega z mozaiki.

njegovem mestu gradijo »novi stari« Oficirski dom. V sedemdesetih letih 20. stoletja so se ljudje množično zbirali na mestu, kjer danes stoji novi slavalok zmage, zaradi česar tam še danes stojijo kioski s hitro hrano, ki jih nameravajo odstraniti (med najbolj znanimi je t. i. *Cicko stoilko*). Ploščad je bila torej živ prostor, ki so ga ljudje dejavno uporabljali. Najbolj živa je bila v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je služila za zbirališče pripadnikov različnih subkultur:

Ploščad in fontana v mestnem parku, ki gleda na Ilindensko ulico, je bila živa še do leta 2009. Imenujejo jo Lotus. To sta bili dve pomembni zbirališči mladih v Skopju. Takšen način zbiranja je izginil, ker je tudi policija zvečer začela razganjati ljudi, da ne bi sedeli tam. Istočasno ko se je začelo politično nasilje, sta bili postavljeni ob fontani dve dekleti, ki se sprehajata s psom [spomenik]. To je bila neka simbolika za to, kako oblast razume kulturo. Izključno favorizira mrtvo kulturo, nekaj, kar se lahko popravi, bron, skulpturo, zgradbo. Nikoli ne bodo razumeli, da je mogoče ena garaža, neki zaprt prostor, kjer bi lahko bendi vadili, stokrat pomembnejši od vseh skulptur, ki so postavljene v mestu. Nekaj, kar bi bila infrastruktura, podpora žive kulture. Prej so se v javnem prostoru spontano ustvarjala takšna mesta, a javno je že izginilo kot prostor ali pa je bilo okupirano z zasebnim kapitalom, saj gradijo do samega pločnika vse, kar se lahko okupira za profit, ali pa se še tem spreminja simbolika. (sogovornik C, 26 let, dipl. književnosti)

Ploščad je spremenila svoj videz in namen. V primerjavi z obdobjem pred projektom SK14 jo od leta 2010 dalje zaznamujeta fontana Aleksandra Velikega in glavni LCD-ekran, ki večino časa ponavlja isti nabor reklam: predvsem oglase za mobilna omrežja, politične oglase in tudi reklame za dvigovanje natalitete. Številni sogovorniki menijo, da ploščad deluje predvsem kot turistična atrakcija ali zgodovinski učbenik »slavne makedonske preteklosti« (Križnik in Janev 2008), ki ne zastopa številnih narodnosti večetnične Makedonije.¹⁶ Spremembam navkljub je ploščad tudi prostor določenih iniciativ. Skoraj vsako soboto je na ploščadi lokalna iniciativa organizirala akcijo razdeljevanja brezplačne hrane *Food not bombs*, ki so jo člani in članice iniciative vnaprej pripravili sami (nekaj s svojimi prispevki, nekaj z zbiranjem hrane na tržnicah; sogovornica A).

16 Skopje ni le dom pravoslavnih Makedoncev, ampak tudi Albancev, Turkov, Romov, Vlahov, Bošnjakov in drugih etničnih skupin.

Slika 3: Kolaž utrinkov vsakdanjega dogajanja na skopski ploščadi (Manca Filak, Skopje, 2014)

STARA SKOPSKA ČARŠIJA

Drugi pomembnejši javni prostor poleg ploščadi Makedonija je čaršija na nasprotni strani reke Vardar. Skopska čaršija, domnevno najstarejša čaršija na Balkanu (Janev 2011b: 14), v etničnem smislu znana predvsem kot albanski in turški teritorij, se mi je zdelo dvoumna. Za nekatere je bila prostor atraktivnih in priljubljenih lokalov, klubov in trgovin, za druge prostor, kamor se ni zahajalo. Predvsem mlajši Makedonci so imeli tovrstne »etnične« zadržke, a so bili po drugi strani med njimi tudi taki, ki so jo dojemali kot prostor, ki je v Skopju od projekta SK14 dalje najpristnejši in najbolj »normalen«. Doživljanje čaršije je izrazito drugačno od doživljanja drugih delov Skopja, saj nas ob sprehajanju po tlakovanih ulicah spremljajo vonjave dima z žarov, okusi različnih kulinarčnih specialitet, neskončnih slaščičarn s turškimi in albanskimi sladicami ter največja tržnica, *Bit Pazaar*, kjer se lahko prepričamo o »drugačnosti« čutne impresije tega dela mesta (slika 4).

V zgodovini druženja na skopski čaršiji lahko prepoznamo tri pomembna obdobja (Janev 2011b: 14; sogovornik Č).¹⁷ Še v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja je bila središče skopskega nočnega življenja, tudi dnevnega preživljanja prostega časa. Poleg sprememb v samem urbanističnem načrtu Skopja (različna, ločena naselja s svojimi trgovskimi centri, ki so kasneje postala občine) se je v mestu z osamosvojitvijo spremenil tudi način zabave, tj. obiskovanje lokalov, ki ga sogovornik opiše kot »najaktivnejše« obdobje mesta:

Lokalov ni bilo do [19]86. leta, bile pa so čajnice in restavracije [na čaršiji]. Mesto se je leta 1991 učilo neke nove kulture, in odkar so se odprli lokali, se je začelo hoditi v center. In nekeje v sredini devetdesetih let vstopi ta model. Jaz to imenujem touring [kroženje]. Tu se spi

17 Skopska čaršija je nastala v 15. stoletju na trgovskem delu srednjeveškega mesta (Čausidis 2013: 18). Že takrat je bila osrednji del mesta, a se je na podlagi osvajanj, menjave sistemov, potresov in ekonomskih sprememb nenehno spreminjala (Janev 2011b: 14).

ena pijača, potem se gre v drugi lokal, v tretji in pet do šest lokalov na večer. Skopsko nočno življenje je živelo do 6. ure zjutraj, tako da so morale oblasti sprejeti zakon za skrajšanje delovnega časa. Ne morete verjeti, ob treh ponoči je bilo v Skopju zunaj več ljudi kot ob treh popoldne. Čaršija je tudi zaradi tega izgubila interes, a se razume, vrh je bil [19]99. in 2001. leta. Takrat se je dosti resneje naredila razlika med Albanci in Makedonci. (sogovornik Č, 51 let, prof. umetnostne zgodovine)

Drugo obdobje, ki je zaznamovalo čaršijo, je nastopilo po albansko-makedonskem konfliktu leta 2001. Takrat je čaršija postala simbol razlik v kulturi, religiji in načinu življenja; simbol obdobja, ki ga imajo prebivalci Skopja v grenkem spominu. Njeno tretje obdobje se je začelo z letom 2010, ko se je nočno življenje prebivalcev Skopja vrnilo v vsaj nekatere dele čaršije, kar je Goran Janev pripisal nostalgiji za časom, ko etničnost ni bila temelj socialne in politične razdeljenosti ljudi in mesta (2011a: 36; Janev 2011b: 16; Mattioli 2014: 12). Ta vrnitev v čaršijo je bila po njegovo znak spontanega upora ljudi, ki si niso želeli več živeti v razdeljenem mestu in so šli zaradi tega onkraj (imaginarne in simbolne) meje reke Vardar in Kamenegega mosta (Janev 2011a: 36; 2011b: 16). Vrnitev lahko vidimo kot pozitivno posledico projekta SK14, saj naj bi se zaradi materialnega in simbolnega odvzema ploščadi ljudje vrnilo v čaršijo.

Nekateri sogovorniki so to vrnitev opisali le kot privid manjše razdeljenosti, ki ni zabrisala domnevnih razlik med Albanci in Makedonci, saj čaršija ni kraj, kamor zahajajo »zaslepljeni nacionalisti«, ampak predvsem ljudje, ki si želijo biti v stiku z umetnostjo in alternativno kulturo (sogovornik Č). Lokacije, kjer se zbirajo Makedonci, so specifične: gre za urbane lokacije mladih, ki jih vodijo predvsem Makedonci, recimo lokali *La kana*, *Menada*, *Rakija bar*, *Kapan An*. Obenem naj bi vračanje Makedoncev v čaršijo pozdravljali predvsem trgovci, ker je čaršija vendarle trg, »*pazar*« (sogovornik Č). Komercializacija čaršije je močno vplivala tudi na rokodelce in obrtnike, ki jih je v čaršiji čedalje manj. Vse več je gostinskih lokalov, katerih vzdušje spominja na procese, ki se odvijajo že na ploščadi Makedonija in v njeni bližini.

Projekt SK14 je na neki način pripomogel k popularizaciji nekaterih delov čaršije, vsaj med makedonskim delom skopskega prebivalstva. Čeprav v predstavah ljudi še vedno velja za prostor »drugih« etničnih skupin, je nanjo treba gledati tudi kot na prostor, kjer je raznolikost vrednota in dokaz, da je vključevanje in medsebojno sprejemanje lahko tudi del skopskega vsakdanjika (Janev 2011b: 17).

Slika 4: Veduta največje skopske tržnice Bit Pazaar, dela stare skopske čaršije (Manca Filak, Skopje, 2013)

DRUGA MESTA DRUŽENJA IN PREŽIVLJANJA PROSTEGA ČASA

V Skopju je v 20. stoletju začel prevladovati značilen tip manjših naselij – ki se imenujejo *maala* (tur. *mahala*, naselje) – naselij znotraj mesta, ki imajo svoje lastno ulično življenje in utrip.¹⁸ *Debar maalo*, ena najstarejših sosesk, je bila zgrajena v začetku prejšnjega stoletja in je veljala za zelo mirno in zeleno naselje (Donević idr. 2010: 67). V zadnjih letih se je zaradi sprememb na ploščadi Makedonija spremenila v urbano središče, spremenila pa se je tudi zaradi dograjevanj in dozidav novih in starih zgradb (sogovornik B). Ulično življenje, v preteklosti glavna karakteristika Skopja, se je večinoma omejilo na komercialne vsebine, prostore in institucije, o čemer mi je govorilo veliko mlajših sogovornikov:

Bolj alternativni smo sedeli na ulicah, zelo malo po lokalih. Peleta je stisnjena maala, ki je še obdržala svoj videz. Stiska se med avtomobili in stanovanjskimi stavbami; tu smo sedeli v majhnem parku. In ob Domu na Gradežnici, kjer je Gimnazija Josipa Broza, med zgradbami, v eni luknji. Ampak gotovo otroci sedaj nimajo več tega maalskega [uličnega] življenja; tega ni in to bolj povežem z odtujevanjem ljudi. To je nesporno povezano z ekonomsko sestavo, s politiko, ker so ljudje zadušeni in se ves čas trudijo najti delo, ker je vse premeščeno in drago, in mogoče se tukaj vse to začne. (sogovornica D, 28 let, dipl. ekonomistka)

18 Imena posamičnih *maal* so povezana z naseljenci, ki so živeli ali na tem območju še živijo ter kažejo na socialno in etnično strukturo mesta (npr. *Evrejsko maalo*, tj. židovsko naselje; *Novo/Čivči maalo* iz turškega »čivčinja«, poljedelca; Kačeva, Hristovska in Gjorgjiovska 2002: 20). Nekatere *maale* so ostala poimenovana tako, kot so bila v preteklosti (npr. Vlae, Debar Maalo, Bunjakovec). V letih 2004 in 2005 je bilo mesto razdeljeno na 10 občin, vsaka od njih ima svojega župana, skupaj so pod administrativno enoto *Grad Skopje* (Mesto Skopje) (Grčeva 2013; Urbanek in Miljaković 2011: 75; Kačeva, Hristovska in Gjorgjiovska 2002).

Ena večjih težav, ki so se v mestu pojavile med izvrševanjem projekta SK14, je bilo tudi uničevanje zelenih površin. Njihovo umanjkanje je postalo očitno predvsem poleti, ko je Skopje zaradi žgoče vročine postalo neznosno. Prebivalci Skopja imajo zato zelo radi mestni park, ki je prostor za različne dogodke in druženja v vseh letnih časih in je namenjen različnim uporabam, kot so rekreacija, posedanje, počivanje, branje, igranje glasbe, koncerti, festivali, protesti, skupščine itd. (slika 5). Na mestni park kot simbol skopskega uličnega življenja (Graan 2012: 175–177) lahko gledamo tudi kot na zatočišče pred vse večjim potrošništvom in komercializacijo (Postiglione 2013: 122).¹⁹

Leto 2014 je poleg SK14 zaznamoval še javno manj odmeven, a vseeno zelo pomemben vznik manjših kulturno in socialno angažiranih iniciativ ter prostorov, ki so jih ustanovile različne skupine posameznikov. Med njimi je Avtonomni kulturno-socialni center, *Avtonomen kulturno socijalen centar* (AKSC), ki je deloval od novembra leta 2013 do leta 2016. AKSC (slika 5) je deloval neodvisno, na podlagi prostovoljnih prispevkov obiskovalcev in članov. V prostoru so organizirali različne dogodke kulturne, aktivistične in izobraževalne narave, hkrati je bil to tudi prostor za socialno šibkejše, ki so potrebovali začasno prenočišče. Njegov nastanek razumem kot posledico političnih sprememb in občutka utesnjenosti mladih v mestu ter kot odraz pomanjkanja prizorišč, na katerih bi lahko ljudje po svoji meri upravljali prostor in aktivnosti znotraj njega. Druga tovrstna iniciativa je bil kulturni center *Kula*, ko je skupina posameznikov najela staro hišo in dvorišče v središču mesta, jo prenovila in tam organizirala različne umetniške razstave ter koncerte (slika 5). Poleg prostovoljnih prispevkov se je *Kula* financirala tudi s prodajo pijače. Predvsem pomanjkanje financ pa tudi nesoglasja med člani in članicami so pripomogli k zaprtju oz. prestrukturiranju obeh prostorov. V širšem kontekstu mesta je pomemben tudi radio *Kanal 103*, ki ima svoj studio in opremo Makedonskega radia in televizije, a deluje neodvisno od njihovih programskih direktiv (glej tudi Muršič 2003: 8–9). Veliko je bilo tudi različnih ekoloških dogodkov, kot je npr. *Mars na Vodno*, pohod na planino Vodno kot promocija ekološkega ozaveščanja pomembnosti ohranjanja gozda okoli Skopja, ki je območje stalnega izsekavanja zaradi gradnje novih naselij.²⁰

19 Pomemben element mesta je tudi reka Vardar, ki ima neprecenljivo ekološko, socialno in ekonomsko vrednost (Georgievski 2013: 193). Kljub temu je SK14 Vardar upošteval predvsem kot poligon za gradnjo novih objektov.

20 Veliko ljudi se je po mestu vozilo s kolesom. Vsako zadnjo sredo v mesecu je bila organizirana tudi *Kritična masa*, projekt za promocijo alternativnega načina udeležbe v prometu.

Ti prostori in iniciative so bili odraz politične razdelitve in ekonomske krize, predvsem pa občutka nemoči ob spremembah, ki so pri ljudeh rodile določene znake odpora. Urbana skopska mladina je tako med prostim časom še vedno ustvarjala svoje socialne svetove v mestu, ki sem jih videla kot (vsaj začasno) neodvisne od makedonske politike in ekonomije (glej tudi Graan 2012: 182).

Slika 5: Kolaž avtonomnih prostorov druženja v Skopju. Z leve: AKSC – branje poezije na dogodku »100 tisoč pesnikov za spremembe«, 2014; KULA – koncert glasbene skupine, 2014; skopski mestni park – rojstni dan Boba Marleyja, 2014 (Manca Filak, Skopje, 2014)

ZAKLJUČNE MISLI: IDENTIFIKACIJSKE IN PROSTORSKE SPREMEMBE

Razlogov za spremembe skopskega vsakdanjika je več, od projekta SK14 do širših procesov privatizacije, komercializacije in globalizacije ter vse večjega demografskega pritiska, urbanizacije mesta, zmanjševanja zelenih območij in konec koncev tudi splošnih sprememb v družbi, povezanih s tehnologijo in vse večjim nadzorovanjem javnih prostorov. Navedeno je vplivalo na opuščanje določenih dejavnosti na javnih površinah, ki so v preteklosti zaznamovale mestni vrvež. Pri novi podobi prestolnice bogastva in potrošništva, na katero nakazuje projekt SK14, Skopje še vedno ne more ubežati videzu revnejšega mesta, predvsem zaradi številnih neurejenih območij v njegovem centru, kot so *Plastičarska ulica*, *Tapajna*, *Čair*, kjer niso urejene niti osnovne funkcije mestnega delovanja in kjer prevladuje etnično mešano prebivalstvo (sogovornik B). Če je bila v preteklosti skopska ploščad prostor za druženje vseh mladih, ne glede na ekonomski in socialni položaj, je danes vzporedno s projektom stara skopska čaršija ponovno postala zbirališče in kraj druženja; prav tako tudi deli Skopja, kot sta naselji *Debar Maalo* in *Karpoš* ter druga posamična zaključena naselja, kjer se družijo in zadržujejo mladi. Zanje je bil pomemben vznik prizorišč, kot sta bila center AKSC in *Kula*, ter obiskovanje mestnega parka, ki je še vedno ključen del skopskega *maalskega*, uličnega življenja. Za Skopje je torej značilna velika raznolikost na razmeroma majhnem prostoru,

(Ne)občutenje mesta:
spremembe skopskega
vsakdanjika pod vplivom
projekta Skopje 2014

tovrstno mešanico arhitekturnih stilov in političnih simbolov pa veliko prebivalcev vidi kot odraz shizofrenega stanja makedonske družbe.

Pri raziskovanju SK14 me je zanimala tudi vpetost posameznih in kolektivnih spominov na občutenje mesta. Spomini ljudi so sicer vpeti v materialnost mesta in projekta SK14, a z njim niso pogojeni, saj sta v ospredju procesualna in kontekstualna narava spominjanja in mestnega načina življenja. Vsi ti elementi spominjanja, identifikacije, družjenja, prostorjenja, mnogoterih razlik itd. so bili med raziskovanjem ključni za razumevanje občutenja Skopja s strani različnih skupin in posameznikov. Vonj ulic, tržnic, utrip nočnega življenja, pršenje novih fontan, okusi različne hrane in druge čutne zaznave, s pomočjo katerih poseljujemo neki kraj, so bili zame pomemben del razumevanja Skopja ter lastne umeščenosti v njem, kar mi je pomagalo pri analiziranju terenskega gradiva in pisanju magistrske naloge.

ZAHVALA

Raziskovalni program (Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika) št. P6-0088 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

CITIRANE REFERENCE

- AMIT, VERED 1999 'Introduction: Constructing the Field.' V: *Constructing the Field: Ethnographic Fieldwork in the Contemporary World*. Vered Amit, ur. London in New York: Routledge. Str. 1–18.
- BAJIČ, BLAŽ IN SANDI ABRAM 2019 'Čutnobiografski sprehodi: med antropologijo čutov in antropologijo digitalnih tehnologij.' *Glasnik SED* 59(1): 17–28.
- BAKALČEV, MINAS 2010 'Arhitektura e zagrozena.' V: *Nered i groteska: razgovori i satiri za proektot »Skopje 2014«*. Nikola Gelevski, ur. Skopje: Založba Templum. Str. 41–49.
- BASSO, KEITH H. IN STEVEN FELD 1996 'Introduction.' V: *Senses of Place*. Steven Feld in Keith H. Basso, ur. Santa Fe: School of American Research Press. Str. 3–12.
- CALOVSKI, YANE, ur. 2011 *Prva Arbi Brigada: Najnekompletnata Arhiva*. Skopje: Press to exit project space/Idealist.
- ÇAVOLLI, NITA 2012 *A City Surprised: An Analysis of Visual Content and Public Debate: »Skopje 2014«*. Neobjavljena magistrska naloga. Skopje: Faculty of Communication and Media Studies, New York University Skopje.

- CERWONKA, ALLAINE IN LIISA H. MALKKI 2007 *Improvising Theory: Process and Temporality in Ethnographic Fieldwork*. Chicago: University of Chicago Press.
- COLLINS, PETER 2013 'The Ethnographic Self as Resource?' V: *The Ethnographic Self as Resource: Writing Memory and Experience into Ethnography*. Peter Collins in Anselma Gallinat, ur. New York: Berghahn Books. Str. 228–245.
- COLLINS, SAMUEL, MATTHEW DURINGTON IN GILL HARJANT 2017 'Modality: An Invitation.' *Multimodal Anthropologies* 119(1): 142–153.
- CRAWFORD, PETER IAN IN DAVID TURTON, ur. 1992 *Film as Ethnography*. Manchester: Manchester University Press.
- CRESSWELL, TIM 2004 *Place: A Short Introduction*. Malden: Blackwell Publishing.
- ČAUSIDIS, NIKOS 2013 *Proektot Skopje 2014: Skici za edno naredno istraživanje*. Skopje: Samozaložba.
- DANFORTH, LORING M. 1995 *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*. Princeton in New Jersey: Princeton University Press.
- DONEVIĆ, JELENA, BOJAN GRUEVSKI, BILJANA IVANOVA, PETER KOZIEL IN JILLIANE POLLACK 2010 'Timeless Skopje.' V: *Reading the City: Urban Space and Memory in Skopje*. Stephanie Herold, Benjamin Langer in Julija Lechler, ur. Berlin: Sonderpublikation des Instituts für Stadt und Regionalplanung Technische Universität Berlin. Str. 66–70.
- FAVERO, PAOLO S. H. 2013 'Picturing Life-Worlds in the City: Notes for a Slow, Aimless and Playful Visual Ethnography.' *Archivio Antropologico Mediterraneo – AAM Anno XVI* (2013) 15(2): 69–85.
- FILAK, MANCA 2016 *Projekt Skopje 2014: vpliv mestne prenovne na identiteto mesta, socialni spomin in nacionalno zavest prebivalcev*. Neobjavljena magistrska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- FILAK, MANCA 2018 'Makedonska kulturna dediščina kot predmet politične manipulacije skozi prizmo arhitekturno-političnega projekta Skopje 2014.' *Etnolog* 28: 141–158.
- FILAK, MANCA 2019a 'A Long Term Visual Ethnography in a Bosnian Village: Tracking Epistemological and Methodological Issues.' *EthnoAnthropoZoom* 16(16): 251–303.
- FILAK, MANCA 2019b 'On the Fields of Tobacco: Changing Perspectives and Expanding Methodologies through Visual Ethnography.' *Entanglements* 2(2): 101–110.
- GEORGIEVSKI, ZVEZDAN 2013 'Urbani toponimi.' V: *Margina: Skopje 1963–2014*. Nikola Gelevski, ur. Skopje: Templum. Str. 170–230.
- GRAAN, ANDREW 2012 'Nema rabota: Korzo and Youth Unemployment in Skopje, Macedonia.' *Balkanistica* 25(2): 173–184.
- GRAAN, ANDREW 2013 'Counterfeiting the Nation? Skopje 2014 and the Politics of Nation Branding in Macedonia.' *Cultural Anthropology* 28(1): 161–179.
- GRAAN, ANDREW IN ALEKSANDAR TAKOVSKI 2017 'Learning from Skopje 2014: Architectural Spectacle in the 21st Century.' *LA+ Interdisciplinary Journal of Landscape Architecture* 5: 66–73.

(Ne)občutenje mesta:
spremembe skopskega
vsakdanjika pod vplivom
projekta Skopje 2014

- GREGORY, DEREK, RON JOHNSTON, GERALDINE PRATT, MICHAEL WATTS IN SARAH WHATMORE, ur. 2009 *The Dictionary of Human Geography*. Malden: Wiley-Blackwell.
- GRČEVA, IRINA 2013 'The New Boundaries of Skopje: Urban Invasion vs. Rural Serenity.' Referat, predstavljen na mednarodni konferenci *RC21 Conference 2013 Suburbs and Boundaries: The Continual Push for Perpetual Expansion*. Berlin, 29.–31. 8. 2013.
- GULIN ZRNIĆ, VALENTINA 2006 'Graditelji grada: konceptualizacija jednog etnološkog istraživanja grada.' V: *Mesto in trg na meji: 9. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo = Grad i trg na granici: 9. Hrvatsko-slovenske paralele*. Alenka Černelič Krošelj, Tanja Rožnberger Šega in Helena Rožman, ur. Ljubljana: Knjižica Glasnika Slovenskega etnološkega društva. Str. 159–168.
- HALSTEAD, NARMALA 2008 'Introduction: Experiencing the Ethnographic Present: Knowing through »Crisis«.' V: *Knowing How to Know: Fieldwork and the Ethnographic Present*. Narmala Halstead, Eric Hirsch in Judith Okely, ur. New York: Berghahn Books. Str. 1–20.
- HASTRUP, KIRSTEN 2004 'Getting It Right: Knowledge and Evidence in Anthropology.' *Anthropological Theory* 4(4): 455–472.
- INGOLD, TIM 1992 'Culture and the Perception of the Environment.' V: *Bush Base, Forest Farm: Culture, Environment, and Development*. Elisabeth Croll in David Parkin, ur. London in New York: Routledge. Str. 39–56.
- JACKSON, MICHAEL 2012 *Lifeworlds: Essays in Existential Anthropology*. Chicago: University of Chicago Press.
- JANEV, GORAN 2011a 'Ethnocrating Remaking of Public Space – Skopje 2014.' *EFLA Journal* 1: 33–36.
- JANEV, GORAN 2011b 'Narrating the City, Narrating the Nation.' *Cultural Analysis* 10: 3–21.
- JERMAN, KATJA 2012 'Konstrukcija urbanega na primeru Nove Gorice: Funkcionalni, afektivni in identifikacijski odnos do mesta.' V: *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Jaka Repič in Jože Hudales, ur. Ljubljana: Zupaničeva zbirka. Str. 115–142.
- JOVANOVSKI, GORJAN 2018 'Data: the Pathway to a Better World.' Spletni vir: <<https://www.youtube.com/watch?v=GQOmyKwhd4I>>, 20. 5. 2019.
- KAČEVA, ALLA, SLAVICA HRISTOVSKA IN TATJANA GJORGJIOVSKA 2002 *Životot vo Skopje 1918–1941*. Skopje: Muzej na grad Skopje.
- KRIŽNIK, BLAŽ IN GORAN JANEV 2008 'From Open City towards Grand National Capital: Mapping the Symbolic Reconstruction of Skopje.' Spletni vir: <<http://www.scribd.com/doc/14056508/Mapping-the-symbolic-reconstruction-of-Skopje>>, 3. 2. 2014.
- KUBIENA, MICHAEL 2012 'Skopje 2014 – Musealizing the City, Re-inventing History?' *The Western Balkans Policy Review* 2(1): 78–99.
- LAPLANTINE, FRANÇOIS 2015 *The Life of the Senses: Introduction to a Modal Anthropology*. London, New Delhi, New York in Sydney: Bloomsbury.

- LECHLER, JULIA 2010 'Reading Skopje 2009, a City between Amnesia and Phantasia: Architecture, Urban Space, Memory and Identity.' V: *Reading the City: Urban Space and Memory in Skopje*. Stephanie Herold, Benjamin Langer in Julija Lechler, ur. Berlin: Universitätsverlag der Technische Universität Berlin. Str. 37–49.
- LIBERTAS 2016 'So kran se čisti sobranieto od boite na šarenata revolucija.' Spletni vir: <<http://www.libertas.mk/foto-so-kran-se-chisti-sobranieto-od-boite-na-sharenata-revolutsija/>>, 20. 4. 2016.
- MATTIOLI, FABIO 2014 'Unchanging Boundaries: the Reconstruction of Skopje and the Politics of Heritage.' *International Study of Heritage Studies* 20(6): 1–17.
- MATTIOLI, FABIO v tisku 'Dreaming the Privatized City.' V: *Annual of the Konitsa Summer School*. Konstantinos Mantzos, ur. Berlin: Lit-Verlag. Str. 156–170.
- MONOVA, MILADINA 2015 'When the Household Meets the State: Ajvar Cooking and Householding in Postsocialist Macedonia.' V: *Oikos and Market: Explorations in Self-Sufficiency after Socialism*. Stephen Gudeman in Chris Hann, ur. New York in Oxford: Berghahn Books. Str. 77–100.
- MTCS 2014 'Macedonia Timeless Capital Skopje 2014.' Spletni vir: <<https://www.youtube.com/watch?v=iybmt-iLysU>>, 14. 2. 2013.
- MURŠIČ, RAJKO 2003 'Games of Identification and Self-Presentation: Local Radio Broadcast in Skopje, Macedonia.' *EthnoAnthropoZoom* 3: 1–16.
- MURŠIČ, RAJKO 2006 'Nova paradigma antropologije prostora: prostorjenje in človekova tvornost.' *Glasnik slovenskega etnološkega društva* 46(3-4): 48–53.
- O'REILLY, KAREN 2012 *Ethnographic Methods*. London in New York: Routledge.
- O'REILLY, JESSICA 2016 'Sensing the Ice: Field Science, Models, and Expert Intimacy with Knowledge.' *Journal of the Royal Anthropological Institute* 22(1): 27–45.
- PINA-CABRAL, JOÃO 1992 'Against Translation: The Role of the Researcher in the Production of Ethnographic Knowledge.' V: *Europe Observed*. João de Pina-Cabral in John Campbell, ur. London: Palgrave Macmillan. Str. 1–23.
- PINK, SARAH 2009 *Doing Sensory Ethnography*. Prva izdaja. London, New Delhi in Singapore: SAGE.
- PINK, SARAH 2011 'Multimodality, Multisensoriality and Ethnographic Knowing: Social Semiotics and the Phenomenology of Perception.' *Qualitative Research* 11(3): 261–267.
- POSTIGLIONE, MONICA 2013 'Looking at Public Spaces in Contemporary Rome: An Anthropological Perspective on the Study of Cities.' *Academicus – International Scientific Journal* 7(7): 117–127.
- PRIZMA 2016 'Skopje 2014 pod lupa.' Spletni vir: <<http://skopje2014.prizma.birn.eu.com/>>, 24. 7. 2016.
- RISTESKI, LJUPČO 2013 'Monuments and Urban Nationalism: The Skopje 2014 Project.' Neobjavljen rokopis. Skopje: Institut za etnologijo in antropologijo. Str. 1–32.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, DUNJA 2000 *Ulice moga grada: Antropologija domačeg terena*. Beograd: Biblioteka XX vek.

TELMA 2016 'Fontanata na plošad evo crvena boja.' Spletni vir: <<http://www.telma.com.mk/vesti/foto-fontanata-na-ploshtad-e-vo-crvena-boja>>, 19. 4. 2016.

URBANEK, KATARINA IN IVAN MILJAKOVIĆ 2011 *Skopje: Svetsko kopile: arhitektura na podelenot grad*. Skopje: Goten.

VIEGAS, SUSANA DE MATOS 2009 'Can Anthropology Make Valid Generalizations? Feelings of Belonging in the Brazilian Atlantic Forest.' *Social Analysis* 53(2): 147–162.

IZVLEČEK

Prispevek se osredinja na spremembe krajev srečevanja in procesov prostorjenja makedonske prestolnice Skopje, ki jih avtorica pripisuje arhitekturnemu in političnemu projektu Skopje 2014. Ta je nepovratno spremenil tako videz mesta kot tudi raznovrstne (ne)identifikacije z njim. Prispevek obravnava vprašanje, kako ljudje doživljajo, kako bivajo in kako čutijo svoj kraj bivanja v primerjavi s preteklostjo in kakšen vpliv ima ta odnos na proces prostorjenja, prostore druženja in mestno dinamiko. Spremembe obravnava skozi analizo spominov in občutij prebivalcev mesta ter skozi refleksijo avtoričinega lastnega doživljanja etnografskega dela v Skopju, ki ga skuša osmisliti in opredeliti v kontekstu čutne antropologije na eni ter teorij prostora in kraja na drugi strani in na ta način nakazati določene razlike v možnih pristopih pri raziskovanju mest. Pri tem se dotakne še metodoloških vprašanj raziskovanja, terenskega dela in multimodalnih načinov pisanja.

Ključne besede: Skopje 2014, identifikacija, Makedonija, urbani prostor, multimodalnost

O AVTORICI

Manca Filak, mlada raziskovalka, Inštitut za slovensko narodopisje, manca.filak@zrc-sazu.si